

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

Альона КИРИЛЮК

аспірант заочної форми навчання
Національної академії прокуратури України
kiriluk.alenushka@gmail.com

УДК 343.13

ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ ДО УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Якщо аналізувати конституційні права людини та громадянина з огляду на кримінальне процесуальне право, розуміємо, що завдання кримінальної процесуальної науки та юридичної практики на сучасному етапі полягає у забезпеченні охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження.

Причинами високого рівня злочинності та зростання кількості неповнолітніх, які вчиняють кримінальні правопорушення, є передусім погіршення соціально-економічної ситуації, низький рівень матеріального благополуччя родин, відсутність належного контролю батьків за поведінкою та вихованням неповнолітніх.

Викликає занепокоєння зростання кількості суспільно небезпечних діянь, вчинених неповнолітніми до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Зокрема, у 2015 році в Одеській об-

ласті ними було вчинено 21 кримінальне правопорушення (у 2014 році – 18), найбільше – на територіях обслуговування Ізмаїльської (6), Білгород-Дністровської (4) та Іллічівської (3) прокуратур.

Із загальної кількості кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, 90,4% – проти власності, тоді як у 2014 році їх частка становила 88,5%.

Це свідчить про актуальність дослідження проблеми застосування до малолітніх заходів кримінального процесуального примусу і, зокрема, їх класифікації.

В Україні визначенню заходів кримінального процесуального примусу та їх класифікації приділяли увагу такі вчені, як: Ю.П. Аленін, Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, О.Р. Михайленко, А.В. Молдован, О.Б. Муравін, В.В. Назаров, В.В. Рожкова, Т.В. Садова, С.М. Смоков, О.Г. Шило та інші. Їхні дослідження зробили вагомий внесок у розвиток науки кримінального процесу України.

Метою статті є розгляд окремих питань, пов'язаних із класифікацією заходів примусу у кримінальному процесі, а також правомірністю їх застосування до малолітніх учасників кримінального провадження.

Інститут заходів примусу у кримінальному провадженні безпосередньо стосується гарантованих Конституцією України прав

і свобод людини і громадянина, водночас гарантує додержання інтересів потерпілих під час досудового розслідування та судового розгляду.

Для досягнення мети статті з'ясуємо, що визнається примусом у кримінальному провадженні відповідно до законодавства.

Кримінально-процесуальний примус є системою правовідносин між органами та посадовими особами, які здійснюють кримінальне провадження, та іншими учасниками, які беруть у ньому участь. Покладаючи на цих осіб певні обов'язки та надаючи їм процесуальні права, держава розраховує на те, що вони активно братимуть участь у кримінальному судочинстві, сприятимуть досягненню його завдань, а також добросовісно виконуватимуть свої обов'язки. Проте в деяких випадках, коли учасник кримінального провадження перешкоджає здійсненню правосуддя, відмовляється від виконання покладених на нього обов'язків, вчиняє інші протиправні дії, до нього можуть бути застосовані заходи процесуального примусу, включені до процесуального механізму для забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства, повнення порушених прав інших осіб та попередження можливої протиправної поведінки [1, с. 25].

Заходи кримінального процесуального примусу можуть застосовуватися до різних суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності: підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, а також інших осіб, залежно від обставин кримінального провадження, їх поведінки на досудовому розслідуванні та в судових стадіях кримінального процесу. Проте в будь-якому разі в законі стосовно кожного виду примусових заходів чітко визначено коло осіб, щодо яких вони можуть бути застосовані. Це має важливе значення в контексті захисту прав людини у сфері кримінального судочинства, недопущення зловживання правом з боку осіб, які здійснюють кримінальне провадження, адже кожний захід процесуального примусу певною мірою обмежує права людини, у тому числі й конституційні, а також може мати негативні наслідки для інтересів інших фізичних та юридичних осіб.

Аналіз наукової думки з проблематики класифікації заходів кримінального процесуального примусу свідчить, що більшість учених як окрему обов'язкову групу виділяють запобіжні заходи (засоби запобігання, попередження) та інші заходи, що можуть бути згруповані за тими чи іншими критеріями. Застосування такого підходу до класифікації заходів забезпечення кримінального провадження дає змогу виокремити такі їх різновиди: 1) запобіжні заходи; 2) інші заходи забезпечення кримінального провадження [2, с. 143–144].

До першої групи належать заходи, зазначені у ст. 176 КПК України: особисте зобов'язання; особиста порука; застава; домашній арешт; тримання під вартою; тимчасовий запобіжний захід у вигляді затримання особи.

Друга група поєднує такі заходи забезпечення кримінального провадження, як виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна.

У зв'язку з цим особливого значення набуває законне і обґрунтоване застосування заходів процесуального примусу, особливо – пов'язаних з ізоляцією особи. З одного боку, застосування таких заходів процесуального примусу у кримінальному провадженні сприяє виявленню кожного кримінального правопорушення, забезпечує невідворотність відповідальності осіб, які його вчинили, а з іншого – пов'язане з вторгненням у сферу конституційних прав і свобод громадян. Саме остання обставина викликає потребу у створенні надійних гарантій законного і обґрунтованого застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи, що значною мірою залежить від чіткого законодавчого закріплення підстав, умов і порядку їх застосування.

Проте визначення у законі підстав, умов і порядку застосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи, не в усіх випадках є достатньо повним і не завжди відповідає принципам

кримінального процесу України та потребам практики.

Місце, значення заходів процесуального примусу (у тому числі і пов'язаних з ізоляцією особи) у кримінальному судочинстві, негативні наслідки їх незаконного і необґрунтованого застосування на практиці зумовили те, що протягом всієї історії науки кримінального процесу до цієї проблеми звертались багато вчених-правознавців.

Офіційне визначення заходів кримінального процесуального примусу у теорії кримінального процесу відсутнє, це питання упродовж тривалого часу серед процесуалістів залишається дискусійним.

З цього приводу заслуговує на увагу позиція професора Ю.П. Аленіна, який стверджує, що процесуальний примус виражається у формі психологічного, фізичного чи морального впливу на поведінку суб'єкта і має своєю метою не тільки запобігання неправомірній поведінці, але і її попередження [3, с. 248–249], і ми з цим цілком погоджуємось.

За своєю правовою природою заходи процесуального примусу, на думку вченого, поділяються на три групи:

1) заходи, що забезпечують неухилення підозрюваного, обвинуваченого від правосуддя (запобіжні заходи);

2) заходи, спрямовані на забезпечення отримання засобів доказування. До них належать: освідування, обшук, виклик, отримання зразків для експертизи, направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку тощо. Вони, на відміну від запобіжних заходів, можуть бути застосовані не тільки щодо підозрюваного (обвинуваченого), а й стосовно інших осіб. Їх завдання – забезпечити стороні обвинувачення можливість отримати та використати засоби доказування;

3) заходи процесуального примусу, за допомогою яких забезпечується законний порядок під час провадження. Такими заходами є привід, видалення обвинуваченого із залу судового засідання; поміщення неповнолітнього у приймальник-розподільник тощо [3, с. 250].

Відповідно до цільового призначення А.В. Молдован поділяє заходи процесуального примусу на чотири види:

1) запобіжні заходи, що забезпечують неухилення обвинуваченого від слідства і суду;

2) заходи, спрямовані на забезпечення засобів доказування – обшук, освідування;

3) заходи щодо забезпечення порядку судового розгляду – видалення із зали суду, грошове стягнення;

4) заходи щодо забезпечення цивільного позову (арешт майна) [4, с. 28].

О.П. Кучинська здійснює їх поділ на три групи: одні з яких забезпечують явку осіб до суду, прокуратури, слідчих; інші забезпечують одержання доказів, наприклад, під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема, обшуку; треті – виконання вироків у частині майнових стягнень, наприклад, накладення арешту на майно [5, с. 44]. На наш погляд, зазначена класифікація повною мірою не розкриває всіх заходів процесуального примусу.

Інший підхід до класифікації заходів кримінально-процесуального примусу пропонує Л.М. Лобойко, який наголошує, що у теорії кримінального процесу заходами процесуального примусу іноді називають і слідчі (розшукові) дії (обшук, огляд), і заходи забезпечення цивільного позову (арешт майна); забезпечення належного проведення експертизи (отримання зразків для експертизи, направлення особи до медичного закладу для проведення психіатричної експертизи; юридичну відповідальність – санкції (грошові стягнення) [6, с. 181].

Ю.М. Грошевий та О.Г. Шило вважають, що заходи кримінального процесуального примусу можуть бути класифіковані за різними критеріями. Перш ніж розглянути їх можливі класифікації, вони зазначають, що у теорії склалися дві позиції щодо вирішення питання про їх системи. Одні вчені вважають, що до неї не повинні включатися слідчі (розшукові) дії, оскільки вони є засобами доказування, інші наполягають на доцільності визнання за ними значення заходів кримінального процесуального примусу [7, с. 248]. Поділяючи останню точку зору, разом з тим зазначимо, що до заходів

кримінального процесуального примусу доцільно віднести лише ті слідчі (розшукові) дії, при провадженні яких закон дозволяє застосування примусу.

З огляду на викладене вище можна стверджувати, що створено значна наукова база для подальших досліджень питань застосування примусу у кримінальному провадженні, проте невідповідність вітчизняного кримінального процесуального законодавства європейським стандартам, недостатня теоретична обґрунтованість і законодавче врегулювання обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні загалом та неповнолітньої особи зокрема потребують комплексного наукового дослідження допустимості обмеження гарантованих Конституцією України прав при проведенні оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування.

Правообмежувальний характер цих заходів обумовлює необхідність визначення системи гарантій, які забезпечують їх законне та обґрунтоване застосування. На практиці мають місце численні проблеми, пов'язані із застосуванням заходів процесуального примусу до осіб, які не досягли чотирнадцяти років. Чинне кримінальне процесуальне законодавство не виокремлює малолітніх у самостійну групу учасників кримінального провадження, позначаючи їх термінологічно – неповнолітні віком до чотирнадцяти років або особи, які досягли одинадцяти років, але до виповнення віку, з якого законом передбачена кримінальна відповідальність.

Проте використання термінів «малолітній» чи «малолітня особа» у Кримінальному процесуальному кодексі України та наділення їх певним обсягом дієздатності, а отже, і визначеність їхнього правового статусу, вказує на необхідність виділення малолітніх осіб у самостійну групу учасників кримінального провадження з метою посилення їхньої правової захищеності шляхом нормативного регулювання їхньої участі у кримінальному провадженні у різних процесуальних статусах.

Розглядаючи питання правового статусу малолітньої особи у кримінальному про-

вадженні, варто зазначити, що виокремлення малолітніх осіб у самостійну групу учасників кримінального процесу з визначенням обсягу їх прав та обов'язків дасть можливість ефективно та оперативно розглядати кримінальні провадження, додержуючись норм національного та міжнародного законодавства.

У межах досліджуваної теми одним із ефективних інструментів боротьби зі злочинністю був і залишається інститут кримінального процесуального примусу, однак постає питання правомірності його застосування до малолітньої особи.

Необхідно звернути увагу, що на практиці вирішення значної кількості питань участі малолітніх осіб у кримінальному провадженні здійснюється за аналогією, що не дає можливості враховувати усі психофізичні особливості цієї категорії осіб та знижує ефективність кримінального судочинства, а отже, не сприяє захисту їхніх прав та інтересів. Зокрема, поза увагою законодавця залишається регулювання особливостей процесуального статусу малолітніх осіб при вирішенні питань про застосування до них примусових заходів виховного характеру.

Світовою спільнотою було зроблено спробу захистити права неповнолітніх, у результаті цього прийнято такі документи, як Женевська декларація прав дитини (1924 р.), Декларація прав дитини (1959 р.), Декларація про захист прав жінок та дітей у надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів (1978 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.) тощо.

Прагнення України стати повноправним учасником міжнародного співтовариства спонукало до ратифікації низки міжнародних документів, що стосуються захисту прав неповнолітніх, які вчинили злочин (Мінімальні стандартні правила, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила», 1985 р.), Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Україною у 1991 році, що визначає пріоритет інтересів дитини в суспільстві, наголошуючи на праві кожної дитини на гідний рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, морального та соціального її розвитку) [8].

Положення зазначених вище нормативних актів є першоосною як для українських законодавців, так і для правозастосовувачів, однак аналіз і зіставлення норм національного законодавства та міжнародно-правових документів свідчить про необхідність подальшого їх узгодження.

Верховною Радою України прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», на виконання якого уряд щорічно розробляє заходи у сфері охорони дитинства.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про охорону дитинства» завданням відповідного законодавства є розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного

розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні.

Таким чином, доходимо висновку про необхідність виокремлення малолітніх осіб у самостійну групу учасників кримінального провадження з власним правовим статусом задля ефективного досудового розслідування і судового розгляду, встановлення об'єктивної істини та водночас неухильного додержання конституційних прав та мінімізації негативного впливу офіційної процедури кримінального провадження на психіку малолітнього.

Зазначені висновки сприятимуть подальшому дослідженню особливостей застосування примусу до малолітніх учасників кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Смоков С.М. Запобіжні заходи та кримінально процесуальні гарантії їх застосування / С.М. Смоков. – Одеса: ОДУВС, 2015. – 134 с.
2. Кримінальний процес України: підруч. / за ред. В.В. Назарова, Г.М. Омельченко. – К.: Юридична думка, 2005. – 548 с.
3. Кримінальний процес України: навч. посіб. для підготовки до іспиту / за заг. ред. Ю.П. Аленіна. – Х.: Одиссей, 2010. – 328 с.
4. Молдован А.В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США / А.В. Молдован. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 352 с.
5. Кучинська О.П. Кримінальний процес України / О.П. Кучинська. – К.: Прецедент, 2005. – 202 с.
6. Лобойко Л.Н. Уголовно-процессуальное право: учебное пособие: курс лекций / Л.Н. Лобойко. – Х.: Одиссей, 2007. – 672 с.
7. Кримінальний процес: підруч. / за ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. – Х.: Право, 2010. – 608 с.
8. Про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй в редакції зі змінами, схвалені резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

Альона КИРИЛЮК

ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИМУСУ ДО УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Досліджено питання обмеження основних прав особи у сфері дії кримінального процесуального права та класифікації заходів примусу у кримінальному процесі, а також правомірності їх застосування до малолітніх учасників кримінального провадження.

Зроблено висновок, що права й свободи та їх обмеження мають бути збалансовані у певних розумних межах, тому необхідно мінімізувати процесуальний примус, щоб захистити права і свободи людини і громадянина.

Ключові слова: кримінальна процесуальна діяльність; кримінальний процесуальний примус; заходи кримінального процесуального примусу; малолітня особа; правообмежувальний характер кримінального процесуального примусу.

Алена КИРИЛЮК

ПРИМЕНЕНИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРИНУЖДЕНИЯ К УЧАСТНИКАМ УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Исследованы вопросы ограничения основных прав личности в сфере действия уголовного процессуального права и классификации мер принуждения в уголовном процессе, а также правомерности их применения к малолетним участникам уголовного производства.

Сделан вывод, что права и свободы, а также их ограничение должны быть сбалансированы в соответствующих разумных пределах, поэтому необходимо минимизировать процессуальное принуждение, чтобы защитить права и свободы личности и гражданина.

Ключевые слова: уголовная процессуальная деятельность; уголовное процессуальное принуждение; меры уголовного процессуального принуждения; малолетнее лицо; правоограничительный характер уголовного процессуального принуждения.

Alena KIRILUK

SOME ASPECTS OF ENFORCEMENT TO PARTICIPANTS OF CRIMINAL

The article addresses the major limitations of individual rights in the field of criminal procedural law and classification of coercive measures in criminal process and the legitimacy of their application to young participants of criminal proceedings.

The rights and freedoms and their limits should be in some reasonably balanced. It is therefore necessary to balance, minimize procedural coercion in order to protect as far as possible the rights and freedoms of man and citizen.

Keywords: criminal procedural activity; criminal procedural coercion; criminal procedural coercive measures; juvenile person; limitation of rights in criminal proceedings.

